

ВИСОТНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ АНТРОПОГЕННИХ ТИПІВ МІСЦЕВОСТЕЙ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В географічній літературі останніх десятиріч усе більше уваги приділяється вивченню антропогенних ландшафтів. Це пояснюється тим, що з кожним роком натуральні ландшафти витісняються антропогенними, і як наслідок – виникають нові антропогенні типи місцевостей, з характерним набором урочищ та яскраво вираженою їх висотною диференціацією. *Проблема* висотної диференціації антропогенних типів місцевостей та їх урочищ є актуальною для сьогодення, оскільки досить інтенсивно розгортаються роботи з їхньої оптимізації.

Дослідження висотної диференціації антропогенних типів місцевостей тісно пов'язані, насамперед, із гірничопромисловими ландшафтами, вивченням яких займалося чимало науковців: В.Г. Бондарчук [1] Ф.М. Мільков [8; 9; 10], Г.І. Денисик [4; 5], В.І. Федотов [11; 12], В.М. Двуреченський [12], Л.І. Куракова [7], А.В. Гудзевич [2; 3]. Серед опублікованих праць лише незначна частина присвячена вивченню висотної диференціації антропогенних типів місцевостей. Такий огляд знаходимо у працях Ф.М. Мількова [8; 9; 10], В.І. Федотова, В.М. Двуреченського [12]. Антропогенні типи місцевостей України та їх структуру дослідив Г.І. Денисик [4; 5].

Завданням цього дослідження є детальніше пізнання антропогенних типів місцевостей Вінницької області через їх висотну диференціацію, з'ясування особливостей виникнення нових антропогенних типів місцевостей та їх співіснування з природними.

Що стосується виділення суто антропогенних типів місцевостей, то зрозуміло, що це території, де господарська діяльність змінила не лише рослинний покрив, а й літогенну основу [6]. До таких антропогенних типів місцевостей, насамперед, відносяться місцевості, утворені внаслідок видобутку корисних копалин.

Таблиця 1

Співвідношення натуральних та гірничо-промислових типів місцевостей

Натуральні типи місцевостей	Антропогенні типи місцевостей
Заплавний	траншейно-болотних пустирів
	котлованно-торфових пустирів
	монокотлований
Надзаплавно-терасовий	котлованно-горбисто-озерний
	"кам'янистий бедленд" (рідко)
	монокотлованні місцевості
Схилловий	монокотлований
	"кам'янистий бедленд"
Плакорний	котлованно-горбисто-озерний
	"кам'янистий бедленд"
Товтровий	просадковий терасово-відвальний
	"кам'янистий бедленд"

Загалом кількість антропогенних типів місцевостей дещо більша, однак в таблиці 1 приведені лише ті, котрі характерні для Вінницької області. Дамо їм коротку характеристику.

Тип місцевостей траншейно-болотних пустирів – формується при розробках торфу, приурочений до заплав річок та їх надзаплавних терас. Для цього типу місцевостей характерне надмірне перезволоження та наявність озер. У його структурі чергуються урочища торфових боліт і озер на місці виробленого торф'яника, сухих траншейних виїмок, лугових та лугово-болотних пустот із залишками первинних заплавних комплексів [11]. Із рослинності тут присутнє болотне різнотрав'я та пригнічені дерева й кущі вільхи сірої та

клейкої, верби козячої тощо.

Монокотлований тип місцевостей являє собою неглибокі (10-25 м) котловани, які виникають в результаті видобутку глин, суглинків та пісків, що прилягають близько до поверхні. Їх структура зумовлена результатами антропогенної денудації. Схили таких котлованів покаті, однак характеризуються частими зсувами та інтенсивними ерозійними процесами, завдяки рихлій структурі видобувної породи. Монокотлований тип місцевостей, що розташований на схилах чи надзаплавних терасах інтенсивно заростає такою рослинністю як будяк польовий, осот польовий, підбіл звичайний.

Якщо ж розробки глини чи піску приурочені до заплавл річок, то монокотлований тип місцевостей заболочений або заповнений водою. Тут формуються урочища озер та боліт, зарослих водно-болотною рослинністю: рогозом широколистим, комишем озерним, осокою бережною, тощо [2].

Котлованно-горбисто-озерний тип місцевостей. Його формування і особливості зумовлені видобутком і збагаченням каоліну. В ході видобутку формуються глибокі (25-35 м) котловани, порівняно невисокі платоподібні відвали і штучно створені або утворені в кар'єрах водойми-відстійники. Котловани мають асиметричну будову, подекуди схили їх ступінчаті, з іншої сторони круті. У розподілі рослинного покриву тут спостерігається висотна диференціація, хоча видова різноманітність рослин незначна. Верхні ділянки кар'єрів заселені, зазвичай різнотравною рослинністю, полином та бур'янами. Також тут є поодинокі сосни, тополі, дикі яблуні. На схилах, до глибини 20 м, зростає сосна, дика яблуня. Середні ділянки схилів заселені березою та тополею, які мають пригнічений вигляд. Днища кар'єрів зайняті дрібними озерами, навколо яких ростуть верби, очерет, осока. Круті схили кар'єрів, де активно протікають процеси денудації майже позбавлені рослинності. Виняток становлять акумулятивні урочища "стінок", де на незначний проміжок часу нашаровується матеріал і закріплюються поодинокі дерева (сосна, береза). Відвали складені за межами кар'єрів, мають вирівняні поверхні, майже позбавлені рослинності.

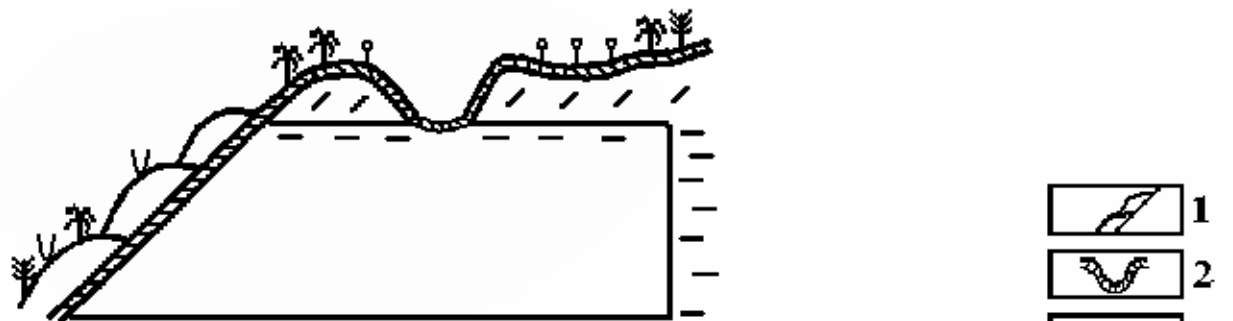

Рис. 1. Схема висотної та вертикальної диференціації урочищ просядкового терасово-відвального типу місцевостей.

Антропогенні ландшафти: *Гірничопромислові:* *Схилові:*
Урочища: 1 – терасованих кремнисто-фосфоритові відходи виробництва з пригніченою рослинністю; *Плакортні:* 2 – провали без рослинності на кременистих породах, *Сільськогосподарські:* *Польові:* 3 – хвилясті поверхні з сірими лісовими ґрунтами; *Лісові:* *Лісокультурні:* 4 – сосново-березові насадження на хвилястих поверхнях з сірими лісовими ґрунтами;
Інші позначки: 5 – ґрунтовий покрив; 6 – кремністі породи; 7 – поклади фосфоритів; 8 – насіви сосни; 9 – зарослі берези; 10 – різнотравно-злаковий покрив;

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10

Просадковий терасово-відвальний тип місцевостей сформувався при підземному видобутку фосфоритів (Середнє Придністров'я) та вапняків (межиріччя Південного Бугу та Дністра). Візуально компоненти цього типу місцевостей менше, ніж при відкритих розробках порушують загальні риси ландшафтних комплексів, а тип місцевостей морфологічно та морфометрично мало відрізняється від навколишніх ландшафтів. Однак, на вододілах, де потужність покривних порід незначна, над підземними виробками утворилися просадки і навіть провали. Такі процеси пошкоджують сільськогосподарські угіддя, створюють загрозу будівництву, комунікаціям.

Вертикальна диференціація ландшафтних урочищ терасово-відвального типу місцевостей досить істотно відрізняється від інших антропогенних типів місцевостей. Підземні виробки спричинили утворення шахт, лабіринтів, що мають значні площі. Рис. 1.

Відходи виробництва тут складені у вигляді штучних терас шириною кілька десятків метрів, на яких досить чітко прослідковується висотна диференціація урочищ. Так, нижні тераси є найдавнішими і слугують своєрідними місцями акумуляції матеріалу від насипання "молодших" терас. Матеріал, з якого складені нижні тераси ущільнений і зайнятий деревами та кущами, видовий склад яких залежить від дерев, що ростуть у найближчих лісах. На середніх терасах зустрічаються поодинокі дерева та однорічні бур'яни. Верхні тераси зазнають постійних процесів денудації, оскільки насипаний матеріал їх не ущільнений, тому вони тривалий час не мають рослинного покриву.

Тип місцевостей "кам'янистий бедленд" - вперше був виділений Ф.М. Мільковим [9] У межах Вінницької області цей тип місцевостей є найбільш поширеним і формується на місці видобутку вапняків, гранітів, піску.

"Кам'янистий бедленд" приурочений переважно до корінних схилів долин річок, балок, ярів, "гір", рідше – терасового комплексу, де розробка корисних копалин ведеться відкритим способом. Загалом структура урочищ цього типу місцевостей у більшості випадків визначається характером корінних порід. Однак характерними урочищами "кам'янистого бедленду" є круті кам'янисті обриви, останці, напівзруйновані відвали з бідною пустирною

трав'янистою або розрідженою деревно-чагарниковою рослинністю [8].

Від інших типів місцевостей він відрізняється значним (до 250 м) вертикальним розчленуванням. Найбільш динамічними урочищами “кам'янистого бедленду” є “стілки” – прямовисні схили, на яких досить активно (в залежності від глибини кар'єрів) протікають денудаційні процеси [3]. Інші урочища – це крупні котловани з багатоступінчастими кам'янистими відвалами з різновікових порід [5]. Урочища днищ кар'єрів є менш динамічними і слугують місцевими базисами ерозії [3].

“Кам'янистий бедленд” впродовж тривалого часу існує без рослинного покриву. Тут завжди запилене повітря і пригнічена рослинність. Однак рослинність, яка з часом тут з'являється, має чітку висотну диференціацію. Наприклад, в Гніванському гранітному кар'єрі на верхніх терасах, до глибини 20 м поширені клен гостролистий, черешня, дика груша, маслинка вузьколиста; середні тераси зайняті акацією, а на нижніх, найглибших, ростуть в основному береза та верба [3].

Отже на території Вінницької області співіснують і тісно взаємодіють між собою натуральні та антропогенні типи місцевостей. Антропогенні типи місцевостей накладені на натуральні або формуються шляхом їх техногенної трансформації. Отже висотна диференціація та ландшафтне різноманіття новостворених ландшафтних комплексів зумовлюється їх розміщенням в межах натуральних типів місцевостей та залежить від характеру антропогенного впливу. І хоча структура антропогенних типів місцевостей постійно змінюється – детальне вивчення може сприяти кращому пізнанню їх розвитку, подальшої перебудови та оптимізації.

Література:

1. Бондарчук В.Г. Основы геоморфологии. – М.: Учпедгиз, 1949. – С.292-294.
2. Гудзевич А.В. Промислові ландшафти // Середнє Побужжя. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – С. 176-186.
3. Гудзевич А.В. Роль гірничо-промислових ландшафтів Поділля у пізнанні динаміки і розвитку антропогенних комплексів // Антропогенні географія і ландшафтознавство в ХХ і ХХІ століттях. – Вінниця: ВДПУ, 2003. – Вип. 5. – С. 126-129.
4. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Вид-во Арбат, 1998. – 292 с.
5. Денисюк Г.І. Лісополе України. – Вінниця: "Тезис", 2001. – 283 с.
6. Дроздов К.А. Крупномасштабные исследования равнинных ландшафтов. – Воронеж: Изд. Воронеж. ун-та., 1986. – С.119-130
7. Куракова Л.И. Современные ландшафты и хозяйственная деятельность. – М.: Просвещение, 1983. – С. 101-110.
8. Мильков Ф.Н. Рукотворные ландшафты. – М.: Мысль, 1978. – 86 с.
9. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – М.: Мысль, 1973. – 222с.
10. Мильков Ф.Н. Класс антропогенных промышленных ландшафтов // Вопросы антропогенного ландшафтоведения. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та., 1972. – С.5-17.
11. Федотов В.И. Техногенные ландшафты. Теория, региональные структуры, практика. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – С. 86-119.
12. Федотов В.И., Двуреченский В.Н. Техногенный ландшафт, его содержание и структура // Вопросы географии. – М.: Мысль, 1977. - Сб. 106 – С. 65-72.

Summary:

Clause tells about anthropogenic types of districts, which arise on a place of production of minerals. Their structure, vegetation and further ways of optimization is described.